

Bernáth Péter
**Római katonai ellenőrzés a 4. században az
Alföldön és a Csörsz – árokrendszer**

*A Csörsz-árok földrajzi elhelyezkedése
és keletkezésének mondája*

A kutatók számára régóta ismert az Alföld tekintélyes részét körülölelő Ördög- vagy Csörsz-ároknak nevezett sáncárok-rendszer. A sáncok Dunakeszi – Göd térségéből indulnak ki, és végigfutnak a Duna–Tisza-közén, majd a Tiszántúlon délre fordulnak, és Debrecent átszelve nagyjából egyenesen tartanak az Al-Dunáig. A sáncrendszer azonban nem egy védelmi vonalból áll, hanem több helyen egymással párhuzamosan futó sáncárok-rendszerekből. Ezt leginkább a későbbi nyomvonal-módosításokkal lehet magyarázni. A Csörsz-árok földrajzi elhelyezkedése jól meghatározható, köszönhetően annak, hogy sok helyen még napjainkban is jól megfigyelhető a felszínen. Keletkezésének körülményeit azonban még ma is vitatják a szakemberek. Mielőtt rátérnék a tudományos datálás problémáira, szeretném vázolni azt, hogy a hagyomány miként beszéli el a Csörsz-árok létrejöttének történetét.

A monda szerint Csörsz, az avarok királya szövetséget kötött Ráddal, a longobárdok királyával a gepidák ellen. A szövetségkötést ünneplő lakomán azonban Csörsz meglátta Délibábot, Rád lányát, és ahogy az lenni szokott, egy csapásra beleszeretett. Azon nyomban meg is kérte a hercegkisasszony kezét apjától, aki beleegyezett a házasságba, de kikötötte, hogy Csörsz csak akkor viheti el a lányt, ha hajóval jön érte. A longobárd királyi palota azonban sík vidék kellős közepén állt, folyónak híre-hamva sem volt a környéken, ezért Csörsz egy hatalmas árkot kezdett el ásatni a síkságon át a palota felé, de meghalt mielőtt befejeződött volna a munka. Így a szerelmesek nem lehettek egymáséi, és nem sokára Délibáb is behalt bánatába. Ezért azóta azt mondják, ha

déliab van a Hortobágyon, akkor a longobárd hercegkisasszony szelleme, bolyong és keresi kedvesét.¹

A népi hagyomány tehát a 6. század közepére, vagyis az avar-longobárd időkre teszi a sáncárok-rendszer keletkezését, és ezzel nem is jár messze a tudományos kormeghatározástól. Sőt mi több, egybeesik azzal.

A sáncárok-rendszer építésének datálása

A régészeti datálás ugyanis nagyon széles időintervallumot jelöl meg a Csörsz-árok lehetséges keletkezésének idejeként, amikor azt a Kr. u. 3–9. század közé teszi. Ennek oka az, hogy az építéshez köthető, pontosan datálható leletanyag nem került elő a sáncokból, így közvetett bizonyítékok alapján kell meghatározni azok korát. A Csörsz-árok ezek szerint nem lehet régebbi a 3. századnál, mivel Mezökövesdnél és Jászfényszarunál 2. és 3. századi szarmata gödröket vág át, valamint Tarnadsadánynál egy 220 és 300 közé tehető szarmata sírra épült.² A 9. századnál pedig azért nem lehet újabb, mert a magyar betelepülés után már jól ismert a térség történelme, és biztosan lehet tudni, hogy akkor nem épülhetett, mivel akkor már nem is lett volna értelme megépíteni. A széles időhatár, amit a régészet megállapított, lehetővé tette, hogy a kutatók a 3. és a 9. század között a Kárpát-medencében élt összes néphez megpróbálják kötni a Csörsz-árok építését. Ha viszont a sáncokat említő kora középkori forrásokat megvizsgáljuk, néhány száz évvel máris szűkíteni tudjuk a korábban említett időhatárokat.

A Csörsz-árok először Csersz-árka néven fordul elő a Krakói-krónikában, mely a 718-as évnél a következőket írja: „*nemcsak egy vagyon pedig afelé, hanem több is vagyon, jelesebben a Tisza-Duna között, kik mind e napig láttanak, de immár a hosszú idő miatt betöltődtek.*”³ A forráshely egyértelműen az általunk vizsgált sáncrendszerre, vagyis a Csörsz-árokra vonatkozik, és az is kiderül belőle, hogy az elnevezés már a 8. század elején megvolt. Ezen kívül utal arra, hogy a sáncok már akkor is ősinek számítottak, és

¹ Oláh Viktória elbeszélése alapján.

² SOPRONI, 1969. 43–53.

³ Forráshely: BALÁS V., 1961.

nem voltak használatban. A fentiek alapján tehát leszögezhető, hogy a Csörsz-árok már a 8. század elején is ősinek számított, így tehát nem keletkezhetett a 7. század közepe után.

Egy másik forrás azonban még közelebb visz minket a sáncok korának pontosabb megállapításához. Theophylaktos Simokattes, Maurikios császár (582–602) avarok elleni 601–602-es hadjáratának leírásakor régi római sáncokat említ Viminaciummal szemben.⁴ Ez a leírás minden bizonnyal az általunk vizsgált sáncárok-rendszerre vonatkozik, mivel azok pont a Viminaciummal szembeni térségben érik el a Dunát. Ezek alapján a 7. századot is ki lehet zárni a Csörsz-árok keletkezésének idejeként, mert az előbbiek tanulsága szerint az 601–602-ben már állt, vagyis az építését a 3. és a 6. század közé lehet tenni. Így sikerült leszűkíteni a sáncok építésének lehetséges idejét egy 300 éves időintervallumra. Most már csak azt kell megvizsgálni, hogy az adott háromszáz évben mikor állt elő olyan politikai, katonai helyzet, ami indokolta a sáncok megépítését.

A 3. és 4. század között egy nép volt, amelynek a szállásterületét a Csörsz-árok egyértelműen körülvette, ezek pedig a szarmata jazigok voltak. Régészeti tény, hogy a késő szarmata leletek szinte csak a sáncokon belülről kerültek elő, azon kívül csak szórvány leleteket találtak és azok sem voltak néhány kilométernél messzebb a sáncoktól. Minden eddigit összevetve a Csörsz-árokrendszer megépítését a késő szarmata korra lehet tenni. De valóban a szarmaták építették? A sáncok egységes tervezése és szerkezete nem ezt bizonyítja, hanem római eredetre utal.⁵ Ezt alátámasztja Theophylaktos is, amikor régi római sáncoknak nevezi a Viminaciumnál említett sáncokat. Már maga a sáncok földrajzi helyzete, az hogy két végpontjukon a Dunára támaszkodnak, vagyis a korabeli római határra, is ezt bizonyítja. Ezután már csak arra a kérdésre kell válaszolni, hogy mikor volt a szarmaták és a rómaiak között olyan viszony, ami lehetővé tette a sáncárok-rendszer kiépítését római irányítás alatt. Ezt a kérdéses időszakot, amikor Róma a szarmaták szövetségese volt, a 4. századra lehet tenni. A dolgozatom további részében azokat a katonai és politikai

⁴ SOPRONI, 1969. 43–53.

⁵ SOPRONI, 1969. 43–53.

eseményeket szeretném vázolni, amelyek a Csörsz-árok létrejöttével, illetve annak történetével kapcsolatba hozhatók.

Az árok megépítésének katonai és politikai háttere

Már maga a sáncok létezése is azt mutatja, hogy a szarmata–római kapcsolatokban, valamint a római határvédelmi politikában jelentős változás következett be a térségben a 3. és 4. században. A változásoknak pedig külső okai voltak. 271-ben a rómaiak kiűrtették Daciát, így sikerült az al-dunai határszakaszra nehezedő germán nyomást csökkenteniük, mivel a gótok nem Moesia, hanem a kiűrtett daciai területek felé nyomultak. Aurelianus császár (270–275) így megszilárdította a római határvédelmet Moesiában, de hosszabb távon instabilitást idézett elő a mai magyar Alföldön. A gótok Erdély területének megszállásával az Alföldön élő szarmata jazigok szomszédjai lettek, ám ez a szomszédság nem volt békés. A szarmaták gyengébb ellenfélnek bizonyultak a római hadseregnek, ezért a gótok inkább az ő területeiket támadták. A jazigok ellenséges gyűrűbe kerültek, keletről a gótok, észak-keletről pedig a gepidák és a vandálok támadták őket. Kitérni viszont nem tudtak, mert délről és nyugatról a Római Birodalom vette körül szállásterületeiket. A helyzet a 280-as évektől kezdett aggasztóvá válni a szarmaták számára, ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a gót–vandál–gepida nyomásnak csak korlátozott ideig tudnak ellenállni. Az adott helyzetben a szarmaták csupán egy kiutat láttak; kieroszakolni a Római Birodalomba való befogadásukat. Róma ezt persze nem teljesítette több okból. Egyrészt a 280–290-es években még belső gondjaival volt elfoglalva, másrészt egy ütközőzóna a gótok és Pannonia között nagyon is megfelelt katonai érdekeinek. A szarmaták egyre inkább a római határ felé szorultak a gótok miatt. A népek vándorlásánál érvényesülő dominó-elv miatt fokozódott a rómaiak védelmi vonalaira irányuló nyomás. A szarmata betöréseket viszont rendre római büntető expedíciók követték, így volt ez 282, 283, 284, 289, 290 és 292-ben is.⁶ Ezek az expedíciók rendszerint szarmata vereséggel végződtek, vagyis a szarmaták nem érték el céljukat, nem telepedhettek le a birodalomban. Ezáltal

⁶ Mócsy, 1974.

végleg Róma és a germánok között ragadtak, arra ítélve, hogy előbb vagy utóbb felmorzsolódnak a kétfrontos küzdelemben. 294-ben Valeria előterében újabb szarmata háborúra került sor, amelyben Diocletianus (284–305) fényes győzelmet aratott. A háború azonban ezúttal nem a szokásos módon ért véget. A béke megkötése után római csapatok maradtak a szarmaták földjén. 294-től tehát tartósan szarmata földön állomásozó római csapatokkal lehet számolni. Erre vonatkozóan két forrás is rendelkezésünkre áll. Az egyik a *Notitia Dignitatum*, a másik a *Consularia Constantinopolitana*. Mind a két forrás barbár területen épített erődökről beszél. A *Consularia Constantino-politanaban* a következő bejegyzés olvasható: „Ezen consulok alatt táborok épültek Aquincummal (vagy Acumincum-mal) és Bononiával szemben.”⁷ A *Notitia Dignitatum*ban pedig *in barbarico* megjegyzés áll a két 294-ben épített tábor mellett.⁸ A források egybehangzóan állítják, hogy a tárgyalt két erőd barbár (szarmata) területen feküdt. Miért olyan különös ez? Azért, mert mindkét jegyzék csak ennél a két katonai objektumnál jegyzi ezt meg, vagyis nem lehettek egyszerű ellenerődök a Duna bal partján, mivel azokat a fenti jegyzékek nem veszik barbár területen lévőnek, hanem a határvédelmi rendszer szerves részének tekintik. Ez alapján, a korábbi szokásoktól eltérően, az ellenséges terület belsejében épített erődökről lehet szó. Azt, hogy konkrétan hol is épültek ezek az erődök, még nem lehet pontosan meghatározni. Annyi bizonyos, hogy valószínűleg nem közvetlenül a Duna mentén, így a *contra* jelzőt csak tágabb értelemben lehet értelmezni. E szerint Acincóval és Bononiával szembeni térségben a folyótól távolabb kellene keresni őket. *Bononia* azonosítása nem jelent gondot, vele szemben a Duna bal partján van is egy *Onagrinum*nak nevezett erőd, probléma Acincóval van. *Acinco* névalakot lehet a Tisza torkolatával szemben lévő *Acumincumra* (Szalánkemén), vagy *Aquincumra* is érteni.⁹ Fitz Jenő mutatott rá, hogy a *Consularia Constantinopolitanaban* *Acinco* később

⁷ „His consulibus castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia.” *Consularia Constantinopolitana* MHG AA Chronica minora I.

⁸ *Notitia Dignitatum* Occ. XXXII. 41,48.

⁹ TóTH, 1980.

Valentinianusszal kapcsolatban kétségtelenül Aquincumra vonatkozik, ezért szerinte a 294-ben épített egyik erőd Aquincum előterében állhatott. Soproni szerint ellenben az *Acinco* alak *Acumincum*ra vonatkozik, és a Tisza torkolat vidékén kell keresni. Ezt alátámasztja, hogy Titelnél nagy bizonyossággal feltételezhető egy nagyobb római erőd léte,¹⁰ de mivel még nem tárták fel, korára vonatkozóan semmilyen adat nem áll a rendelkezésünkre. Ha Soproni véleményét fogadjuk el, akkor az Onagrinumról és a Tittel közelében fekvő erődökről beszélhet a *Notitia Dignitatum* és a *Consularia Constantinopolitana*. Szerepük a császári város, Sirmium védelmének az erősítése volt. Ennek érdekében hozzák őket létre 294-ben a Dunától távolabb, már barbár földön. Az erődökben szolgálatot teljesítő katonaság a dél-bácskai területeket ellenőrizte, ahol egy előretolt védelmi rendszert hoztak létre. A már régóta ismert bácskai római sáncok közül a nagy, kelet-nyugati irányú sánc építése talán ehhez az időszakhoz köthető, amikor a rómaiak szarmata föld déli részét megszállták. Később, a Csörszárók kiépítése után, ezt a sáncrendszert feladhették, mivel a szarmata-római szövetség miatt feleslegessé váltak. Összességében tehát Fitz szerint Aquincum, Soproni szerint pedig Acumincummal szemben kell keresni a 294-ben épített erődök egyikét. Bár döntő régészeti bizonyíték egyik elmélet mellett sem hozható fel, talán Soproni elképzelése valószínűbb. Itt kell megemlíteni azonban egy nagyon érdekes leletet, ami Albertirsán került elő,¹¹ és közvetetten, de Fitz elméletét látszik alátámasztani. 1815-ben a régi irsai templom átépítésekor egy többször felhasznált feliratos római kőre bukkantak. A kő egyik felirata Alföldi András szerint arra utal, hogy egy kapubejáró felett lehetett elhelyezve.¹²

O (M)
DIOCLETIANUS (ET MAXIMIANUS)
AUGUSTI D(ECENN PROSALU)
TE SUA S(OLUTA DD)

¹⁰ PANNONIA, 1990. 107

¹¹ HÍDVÉGI, 1990.

¹² ALFÖLDI, 1941. 30–59.

*A LEGJOBB, LEGMAGASABB JUPITERNEK
DIOCLETIANUS ÉS MAXIMIANUS CSÁSZÁROK
URALKODÁSUK TIZEDIK ÉVFORDULÓJÁNAK
EMLÉKÉRE ÁLLÍTOTTÁK*

Mivel a szöveg erősen töredékes, ezért többféle értelmezés lehetséges. Olyan is, ami sokkal valószínűbb a fenténél,¹³ de a lehetséges változatok közül most ez a legérdekesebb számunkra. Az, hogy a kő egy kapu fölött helyezkedett el, és ebben a helyzetben került rá a fenti felirat, amelyen Diocletianus és Maximianus uralkodásának tizedik évét jelöli meg állításának idejeként, fölöttébb érdekes. Mivel az említett császárok 294-ben uralkodtak tíz éve, így van egy feliratos kövünk az egykori *Sarmatia* kellős közepéről, ami pont azt az évet jelöli meg állításának idejeként, amikor azok a bizonyos erődök épültek *in barbarico*. Azt, hogy a térségben valahol római épület lehetett, alátámasztja, hogy a környéken több helyen (Nyáregyháza, Vasad, Mikebuda) találtak római eredetű köveket.¹⁴ Hídvégi Lajos szerint ezeket a köveket az Árpád-korban hurcolták el Aquincumból, és spirituális célokból építették be a templomokba, ezzel szimbolizálva a kereszténységnek a pogányság felett aratott diadalát. Ezzel szemben fel kell tenni a kérdést, hogy hat-hétszáz évvel a Római Birodalom bukása után az Alföldön élő magyar lakosság mit tudott az egykori birodalomról. Nem valószínű, hogy a korabeli szállítási viszonyok között tényleg 40–50 kilométert vittek volna egy vagy két olyan követ egy templom építéséhez, amelyek feliratait el sem tudtak olvasni, még a papok sem.

Akkor mégis honnan származhatnak? Surányi Dezsővel és Szuda Pállal a Gödöllői-dombság Albertirsa fölötti nyúlványaiban végzett terepbejárás¹⁵ során sikerült azonosítani a Kisasszony-völgy peremén azt a területet, ahol a helybeliek elbeszélése szerint még a két világháború között is nagy mennyiségű követ lehetett találni. A régi öregek szerint egykor vár volt ott. Ma viszont már fenyves borítja a kérdéses részt. A másik lehetséges hely ahonnan a kövek származhatnak, Üllő, ahol a régi községháza bontásakor római

¹³ Várady László szóbeli közlése alapján.

¹⁴ HÍDVÉGI, 1990.

¹⁵ Külön köszönettel tartozom Kamarás Istvánnak.

tetőfedő cserepek és épületmaradványok kerültek elő.¹⁶ Akárhol álltak is a kérdéses erődök, biztos, hogy utánpótlásra szükségük volt. Az egyetlen többé-kevésbé megnyugtatóan Diocletianushoz köthető római hídfőállás Lugióval szemben volt. Ezt a szakirodalom ma Contra Florentiammal szokta azonosítani, Mócsy és Visy mégis úgy vélte, hogy az általunk ismert megerősített hídfőnek nem lehetett külön neve, ezért a térségben a Duna bal partján egy nagyobb, még nem felfedezett római erőddel kell számolni.¹⁷ Lugio környékén már csak azért is lehet Diocletianus-kori építkezéseket feltételezni, mert 293–294-ben a harcok idején a császár egy ideig biztosan ott tartózkodott.¹⁸

Diocletianus által *in barbarico* építtetett két erőd feladata a szarmaták féken tartása lehetett, ezáltal az első lépcsőt jelentették abban, hogy *Sarmatiát* római katonai ellenőrzés alá vonják. Ezt azonban nem lehet eredményesnek nevezni, mivel a szarmaták elsősorban a germán fenyegetés és nemcsak zsákmányszerzés miatt törtek be 271–294 között a birodalomba. Az, hogy a rómaiak *Sarmatia* bizonyos részeit katonailag megszállták, még nem oldotta meg a problémát, inkább még jobban elmélyítette azt, hisz a szarmaták szorongatott helyzetét fokozta. A béke tehát nem lehetett tartós, 299-ben újra kiújultak a harcok, és 305-ig elhúzódtak. Az ekkor Galerius alatt szolgáló ifjú Constantinus is kivette a részét a küzdelmekből, mint lovassági tiszt teljesített szolgálatot a szarmata fronton.

305 után, a tetrarchia válsága miatt a szarmata kérdés átmenetileg lekerült a napirendről. 322-ig nem lehet nagyobb szarmata betörésről hallani; ennek fő oka nyilvánvalóan az volt, hogy ők is kimerültek a hosszú háborús évek alatt, nekik is pótolni kellett erőforrásaikat. 322 márciusa és júniusa között azonban nagyobb támadás érte a valeriai határszakaszt. Rausimodus vezetése alatt a szarmaták Aquincumtól délre átkeltek a Dunán és felgyújtották a camponai római erőd fa felépítményeit, majd fosztogatni kezdtek. A betörés erejére abból tudunk következtetni, hogy maga a császár, Constantinus (306–337) irányította az

¹⁶ PEST, 1958. 42.

¹⁷ VISY, 2000. 98.

¹⁸ PANNONIA, 46.

ellenakciót. A római hadsereg villámgyorsan reagált, betörték *Sarmatiába* és üldözőbe vették Rausimodust, majd egy csatában meg is ölték. A megtorló hadjáratra 322 júniusában és júliusában került sor. Constantinus a sereggel ekkor nagyjából egy hónapig tartózkodott barbár területeken, és ez alkalmat adott neki és tanácsadóinak arra, hogy közelebbről megismerjék a kialakult helyzetet. A rómaiak felismerték, hogy úgy tudnák a leghatékonyabban biztosítani a térség védelmét, ha szövetséget kötnének a szarmatákkal, amelyben segítséget ígérnének nekik a gótok ellen. Így csökkenne a szarmatákat fenyegető gót erőfölény, és azok – szövetséges lévén – nem támadnák a római provinciákat. A szerződést, így megkötötték vagy egy már 294-től életben lévő szerződés alapján.¹⁹ 322 nyarán a szarmaták megkönnyebbülhettek, hiszen korlátozott formában elérték, amit akartak. Igaz nem települhettek be a birodalomba, de az garantálta védelmüket a germánokkal szemben, akik így kétszer is meggondolták, hogy rátámadjanak-e a szarmatára.

A 322. évi szarmata-római szövetségkötés jelentette a második lépést abban a folyamatban, amelynek eredményeképpen az Alföld római katonai ellenőrzés alá került. A szarmata kérdés rendezése után Constantinus Margumnál visszatért római földre, majd Bononiában felosztotta a zsákmányt. Talán ehhez a hadjáratához köthető Aurelius Victor következő megjegyzése: „*Híd épült a Dunán, számos stratégiailag fontos helyen emelt erődöket.*”²⁰ A híd építését Constantinus érdemei között említi meg a szerző, így jogosan lehet feltételezni, hogy nem egy egyszerű pontonhídról lehetett szó, mivel annak nem lett volna túl nagy jelentősége. Megemlékező fontosságát jelzi, hogy Constantinus uralkodása alatt miért volt azonban olyan lényeges egy dunai híd építése, hogy az életrajzában is szerepel, nem tudjuk. Vagy azért, mert felépítése rekord idő alatt történt, a 322-es gyors római ellenakció folytán, vagy mert – a már említett szerződés értelmében – hosszabb ideig fennállt és biztosította az összeköttetést a *Barbaricummal*.

¹⁹ PANNONIA, 47

²⁰ NÉMETH, 41.

Visy Zsolt, Tóth Endre, Soproni Sándor és Fülöp Gyula szerint a Csörsz-árok 322 után keletkezett,²¹ és a Constantinus által garantált szarmata határ kijelölésére szánták. 322-től 332-ig békés állapotok uralkodtak az Alföldön, tehát tíz év alatt lett volna idő a sáncrendszer kiépítésére. Nagy valószínűséggel a Csörsz-árok létrehozása olyan körülmények között történt, amikor a szarmaták állandó római segítség nélkül már nem lettek volna képesek megvédeni szállásterületeiket. A szarmaták katonai ereje pedig a *limigantes* lázadása miatt a 330-as években drasztikusan csökkent, és ezt követően rászorultak a nagyobb volumenű római katonai támogatásra. A 320-as években a rómaiak csak akkor küldtek csapatokat a szarmaták megsegítésére, ha azok nem bírtak az ellenséggel. Ilyen eset 332-ben fordult elő, amikor már arra is rákényszerültek, hogy a *limigantest* (a nem szabad szarmata elemeket) felfegyverezzék. 322 és 332 között a szarmatáknak a római segélynyújtási egyezmény birtokában nem volt gondjuk földjük megvédésével. Katonai erejük sem lehetett elhanyagolható, mivel 305 és 322 között pótolhatták előzőleg elszenvedett veszteségeiket. A 322. évi két-három hónapig tartó háborús időszak sem okozhatott olyan nagy veszteséget nekik, ami indokolta volna a sáncok felépítéséhez szükséges, nagyobb létszámú római katonai jelenlétet. A szerződés inkább csak arra lehetett garancia, hogy ha rászorulnak, akkor a 294 óta szarmata területen állomásozó csapatok, illetve ha kell, máshonnan odavont római erők – a birodalom szövetségeseit védve – a szarmaták oldalán harcolnak. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a sáncok megépítése bizonyos szintű római katonai igazgatást feltételezett, amiről jogosan állíthatjuk, hogy a szarmatákat véglegesen meggyengítő *limigantes* lázadása előtt nem létezett.

332 gyökeres változást hozott a szarmaták történetében, és az Alföld római katonai ellenőrzés alá került. Az év első hónapjaiban kitört a háború a gótok és a szarmaták között. A harcokba római csapatok is beavatkoztak, de a helyzet még így is igen súlyos lehetett, mert az *argaragantes* sorsdöntő elhatározásra jutott: felfegyverezték a nem szabad (*limigantes*) szarmatákat. A támadó gótok felett 332. április 20-án az egyesült római-szarmata sereg

²¹ VISY, 2000. 128.; TÓTH, 1980.; SOPRONI, 1978.; FÜLÖP, 1976.

végül hatalmas győzelmet aratott, ám az igazán nagy gond csak most következett. A háború befejezése után a *limigantes* nem szolgáltatva vissza a fegyvereket, hanem uraik ellen fordították azokat. „A szolgák, akik a szilajságban éppen úgy kitűntek, számra nézve pedig jóval többen voltak, legyőzték uraikat.”²²

A polgárháború két éven át dühöngött a szarmaták földjén, és rengeteg embert tett földönfutóvá. Egyes adatok szerint 300.000 szarmata menekült ekkor a birodalomba,²³ bár a szám nyilvánvalóan túlzó, de több tízezres menekültáradat elképzelhető. A *Notitia Dignitatum* nagyobb letelepített szarmata csoportokat említ Galliában és Itáliában. Az *argaragantes* gyakorlatilag emigrált, egy nagyobb csoportjukat Róma fogadta be. Várták a megfelelő pillanatot, amikor felhasználhatják őket. Nagyobb *argara-gantes* csoportok menekültek a kvádokhoz és a viktofalokhoz is. A szarmaták létszáma és katonai ereje így 334-re drasztikusan lecsökkent, bár a *limigantes* győzött, elűzte urait, a konszolidációt mégis Róma végezte el. A rómaiak a *limigantest* az Alföld déli részén két csoportban telepítették le, ezeket *amicensese*eknek és *picensese*eknek nevezték. Minden bizonnyal Acumincum és Pincum erődökről kapták nevüket, elképzelhető, hogy azért, mert ezen erődök parancsnokai gyakorolták a felügyeletet felettük.²⁴ 334–335-ben tehát a rómaiak pacifikálták a *limigantest*, de a meggyengült szarmaták már nem voltak képesek földjeiket megvédeni.

A rómaiak továbbra is fenn akarták tartani az ütközőzónát Valeria és a gótok között, ezért ennek biztosítása érdekében ekkor kerülhetett sor a sáncrendszer belső vonalának kiépítésére. Mivel 334 után a szarmaták nem igazán lehettek képesek területeik megvédésére, a feladat a szövetséges rómaiakra hárult, akiknek ezáltal lehetőségük nyílt arra, hogy szarmata földön egy előretolt limest hozzanak létre a germánok ellen. A Csörsz-árok belső vonala építésének kezdetét 334–335-re lehet tenni. A munkálatok minden bizonnyal több évet vettek igénybe, és befejezése nagy esemény lehetett. Mikor is készülhetett el a sánc?

²² SZEPEŠY

²³ PANNONIA, 239.

²⁴ MÓCSY, 1974.

Tudjuk, hogy I. Constans (337–350) 339 nyarán Pannóniában tartózkodott, április 6-án Savariában adott ki egy rendeletet, majd augusztusban Mursellában járt. Constans ezen hosszú pannóniai tartózkodása alatt vette fel a *Sarmaticus* jelzőt, de harci cselekményről nincs tudomásunk. A szakirodalom a *Sarmaticus* cím felvétele miatt kisebb határincidenst szokott feltételezni 338–339-ben,²⁵ de ha ez az incidens tényleg megtörtént volna, akkor 334–356 között ez lett volna az egyetlen szarmata–római katonai konfliktus. Ennek létezésére azonban csak az új császári jelző a bizonyíték, amely viszont nemcsak hadi, hanem más, a szarmatákkal kapcsolatba hozható fontos eseménnyel magyarázni lehet. Az adott időszakban ilyen csak a sánc elkészülte lehetett. Ez magyarázná Constans hosszabb pannóniai tartózkodását is. Mindezek szerint a sáncrendszer belső vonalának az építése négy–öt évet (334/335–339) vehetett igénybe. A sáncok őrségét római–szarmata vegyes alakulatok alkothatták, melyeknek a *Notitia Dignitatumban* szereplő *Praefectus legionis Transiacinco* lehetett a parancsnoka.²⁶ A tisztség létezése azt mutatja, hogy az Aquincummal szembeni területen volt egy római katonai igazgatás alatt álló militáris zóna, ahol a szolgálatot teljesítő csapatok a *Praefectus legionis Transia-cincónak*²⁷ voltak alárendelve. Ez a terület feltehetően sáncok belső vonalának a körzetében lehetett. Az említett belső sánc nagyjából Dunakeszi térségéből indult ki, és a Tiszáig tartott. Az itt szolgálatot teljesítő csapatok ellátó tábora a *transaquincumi* erőd lehetett, mely még az összeköttetést is biztosította Aquincum erődjével.

A sáncokat építő és a *Barbaricum*ban szolgálatot teljesítő római csapatoknak nagy mennyiségű utánpótlásra volt szükségük, ezt biztosítandó megerősített átkelőhelyeket építettek a Duna mentén. Ezek a megerősített átkelőhelyek lényegében kiserődök voltak, melyeket egymással szemben építettek fel a folyó két partján.

²⁵ PANNONIA, 47.

²⁶ *NOTITIA DIGNITATUM* Occ. XXXIII.65.

²⁷ MRÁV, 1999. „*Valentinianus [...] in ipsis Qadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit.*” (Amm. Marc. XXIX. 6.2.) I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus-féle szöveghely tükrében.

Tulajdonképpen egy külön típust alkotnak a késő római erődépítészetben, amit Nógrádverőce-típusnak szokás nevezni. Ilyen jellegű erődöket nemcsak a Duna, hanem más folyók mentén is építettek, mint például a Rajna és a Neckar (Engrs bei Neuwiet, Zullestein, Neckarau, Ladenburg). A Nógrádverőce-típushoz tartozó kiserődök fő jellegzetessége a nagy központi torony (15x25 méter között), itt szállásolták el a helyőrség is, illetve a folyópartig lenyúló L alakú oldalfalak, amelyek kisebb toronyban végződnek. A folyó két partján lévő erődök között komp biztosította az összeköttetést, de azt sem lehet kizárni, hogy időszakos pontonhidak hídfőállásai lehettek. Amennyiben az utóbbi hipotézis helyes, az azt feltételeznék, hogy a pontonhidakat a jégzajlás után évről-évre felállították a két hídfő között. Ezt támasztja alá, hogy Nógrádverőcénél cölöpmaradványokat figyeltek meg a Duna medrében a megerősített átkelőhelynél.²⁸ Az állandó átkelőhelyek létezése pedig olyan stabilizálódott viszonyokra utal a *Barbaricum*-ban, amikor nagyobb mennyiségű ellátmányra volt szükség az ott állomásozó csapatoknak. Így a Nógrádverőce-típushoz tartozó folyóparti kiserődöket összefüggésbe lehet hozni a Csörsz-árokrendszerrel. Ezt a kiserődök régészeti datálása is bizonyítja, mivel az általunk tárgyalt térségben mindegyiknél II. Constantius-kori (337–361) építést, és I. Valentinianus-kori (364–375) átépítést lehet megállapítani.²⁹ Valeria és Pannonia Secunda vidékéről a következő Nógrádverőce-típushoz tartozó erődöket ismerjük: Szob, Nógrádverőce, Tahitót-falu – Balhávár, Szentendre – Dera-patak, Horány, Dunakeszi, Szigetújfalu, Bölöcske, Harta Káli-major, Dunaszekcső.

335 és 356 között béke honolt szarmata földön, hála a rómaiaknak. Ez idő tájt a szarmaták főleg a Duna–Tisza-közén és a Temesközben éltek, a Tiszántúl gyéren lakott területté vált. A régészeti leletek tanúsága szerint a 350-es években germán eredetű népesség költözött a Maros–Körös közötti területre. Mivel a kérdéses régió a sáncokon belül van, nem kell erőszakos betelepülésre gondolni, sokkal inkább a szarmaták által elhagyott, jó termőterületekre való bevándorlásról lehetett szó. Mindenesetre a

²⁸ PAULOVICS, 1934. 158–163.

²⁹ VISY, 200. 116–118.

germánok térnyerését a Maros–Körös-közén összefüggésbe lehet hozni a sáncok védelmének meggyengülésével, mivel a Magnentius elleni hadjárat, az alemannok elleni küzdelem és a perzsa front eseményei mind csapatelvonásokat eredményeztek a Duna vidékéről a 350-es évek elején.

A germán népesség megjelenése a Maros–Körös-közén elsősorban a bánáti szarmatákat érintette, akik jogosan érezték úgy, hogy Róma nem védi meg őket, ezért 356–357 telén megtámadták Moesiát és Pannonia Secundát, a kvádok pedig ennek hatására betörték Valeriába. II. Constantius a történetek miatt Rómából Sirmi-umba utazott, ahová 357 nyarának elején érkezett meg. Azon nyomban tárgyalásokba kezdett a szarmata és a kvád követekkel. A tárgyalások hosszan elhúzódtak, és nem hoztak eredményt. Az idő előrehaladta miatt 357-ben már nem tudtak a rómaiak megtorló akciót indítani. Talán pont ez volt a szarmaták célja. 358 márciusának második felében két római sereg tört szarmata földre: az egyik Valeria előterét pusztította, a másik, a császár parancsnoksága alatt álló pedig Pannonia Secunda felől lépett barbár területre. A megáradt Dunán való átkelést Ammianus a következőképpen írja le: *„Egy arra alkalmas helyen hajóhidat veretett, és átkelt a hótömegek olvadásától megáradt Ister folyón, majd pusztítva behatolt a barbárok földjére. [...] Ellenállásra, de még lélegzetvételre sem volt idejük: valamennyien megfutottak, hogy pusztá életüket mentseik.”*³⁰

A leírás szerint a római csapatokat csak a megáradt Duna akadályozta a híd építésében, majd annak elkészülte után győzedelmesen vonultak a szarmaták ellen, akik hanyatt-homlok menekültek. Ebben azonban kételkednünk kell. A kételyt maga Ammianus ülteti el az emberben, amikor Constantius szájába a hadjáratot értékelő beszédnél a következő szavakat adja: *„Mindenek előtt arra kellett ügyelnünk, hogy az ellenséges lövedékek ne akadályozzák meg a szilárd gerendázatú híd építését. Ezt a munkát könnyen elvégeztük. Csapataink minden veszteség nélkül legyőzték a szarmatákat, akik el voltak szánva, hogy életre-halálra szembeszálljanak velünk.”*³¹ Constantius beszéde egy

³⁰ AMM. MARC. XVII. /12.

³¹ AMM. MARC. XII. /13.

sokkal küzdelmesebb hadjárat képeit festi elénk, mint ahogy azt fentebb az író ismertette. A híd építését ezek szerint a szarmaták megpróbálták megakadályozni, és annak megépülte után sem menekültek el a rómaiak elől, hanem „*életre-halálra*” elszántan szálltak szembe velük. Ezután megfogalmazódik az emberben a kérdés, hogy melyik leírás áll közelebb a valósághoz. Minden biztonnal Constantius beszéde, mivel azt Ammianus igyekezett a legpontosabban lejegyezni. Ezen kívül a császár a hadsereg előtt tartott beszédében nem ferdíthette el a hadjárat eseményeit, mivel a katonák pontosan ismerték azokat. Ezért le lehet szögezni, hogy 358 tavaszán egy nehéz folyami átkelés után a római hadseregnek egy, a végsőkéig elszánt ellenséggel kellett szembenéznie.

A rómaiak 358 áprilisában végül legyőzték a szarmatákat, majd a korábban Valeria előtt tevékenykedő római sereg a kvádok ellen fordult, akik a szarmaták szövetségesei voltak. A sereg „*szorosabban összetömörülve*”³² vonult a kvádok ellen, amit a mozgékony szarmata lovasság rajtaütéseinek a veszélye indokolhatott. Ezek szerint a római sereg nem egy széles sávban pusztította az ellenség földjét, hanem zárt sorokban vonult tartva attól, hogyha a katonák szétszélednek, könnyű prédái lesznek a ellenséges lovas csapatoknak. A kvádok legyőzése után Constantius nagy munkába fogott: megkezdte a térség szövetségi rendszerének az újjászervezését. Ennek érdekében egy kitűzött napon maga elé rendelte a szarmata vezéreket. Az, hogy a különböző szarmata törzsfők egymással egyenrangúként jelentek meg, azt jelenti, hogy nem állt egy erős uralkodó az élükön. A szarmaták delegációját az ifjú Zizais királyfi vezette. A tárgyalások pompás külsőségek között zajlottak, melyhez Zizais és kíséretének színpadias könyörgése is szervesen hozzátartozott. „*Amint megpillantotta a császárt, eldobta fegyvereit, egész hosszában arccal a földre borult, mintha meghalt volna. Valósággal szánalmat keltett. Többször is próbálkozott, hogy valamit mondjon, de a zokogástól elakadt a hangja, alig tudott megszólalni. Végül mégis összeszedte magát, erre biztatni kezdték, álljon fel. Ekkor visszanyerte hangját, s térden állva kért magának bocsánatot és kegyelmet vétkéért. Kíséretét is odaengedték, hogy ők is könyörögjenek, de az ő szájukat is elnémította a félelem, látva,*

³² AMM. MARC. XVII. /12.

hogy vezérük milyen veszedelemben forog. Amikor a császár felszólítására felegyenesedett, és hosszú várakozás után megadta a jelet a könyörgésre, övéi mindannyian földre dobták pajzsukat és lándzsájukat, majd esdekelve kitárták karjukat. Minden lehető kieszelték, hogy alázatos könyörgésben a királyfit is fölülműlják.”³³

A katartikus jelenetnek a császár hatalmát kellett reprezentálnia, és csak utána kerülhetett sor érdemi tárgyalásokra. Zizaison kívül más szarmata vezérekkel is folytak tárgyalások, ilyenek voltak Rumo, Zinafer és Fragiledus. Ők azt szerették volna elérni, hogy földjeiket csatolják a Római Birodalomhoz. Constantius azonban elutasította a javaslatot, helyette túszoikat követelt tőlük, és azt, hogy „*a jövőben vonakodás nélkül teljesítsék parancsait.*” Az utóbbi kitétel rávilágít arra, hogy az említett szarmata vezérek korábban is engedelmességgel tartoztak a rómaiaknak, vagyis már korábban is tőlük kaptak utasításokat. Ezek szerint Rumo, Zinafer és Fragiledus uralma alatt élő csoportok olyan területen éltek, ahol római katonai igazgatás volt érvényben, emiatt különböző szolgálatokkal tartoztak. Ilyen területek elsősorban a sáncok körzetében lehettek. A szöveg arra is rámutat, hogy a szarmaták már az adott eseményt megelőzően vonakodtak teljesíteni a rómaiak parancsait. A három szarmata előkelő tehát olyan népcsoportokon uralkodott, amelyek már 356 előtt is római igazgatás alá tartoztak, és 358-ban szerették volna elérni, hogy területeiket csatolják a birodalomhoz.³⁴ A szarmata kérdést rendező konferenciára az utolsók között érkezett meg Araharius kvád előkelő. Neki azért kellett megjelennie, mert a szarmata-kvád kevert népességből álló *transiu-gitanusok* szarmata fejedelme, Usafer az ő alattvalója volt. A *transiugitanusok* földjei a sáncok belső vonalától, azaz Dunakeszi térségétől nagyjából az Ipoly folyóig terjedtek. A lakosság, mint már említettem, kvád és szarmata elemekből tevődött össze, élükön pedig egy szarmata előkelő, Usafer állt. A tárgyalásokon Usafer mint Araharius kíséretének az egyik tagja vett részt, sőt először be sem engedték Arahariusszal együtt a császár elé, ám ennek is megvolt a maga oka. Mikor Arahariusszal befejeződtek a tárgyalások, mindenki nagy

³³ AMM. MARC. XVII. /12.

³⁴ MÓCSY, 1974.

meglepetésére Usafert is a császár elé rendelték, hogy egyeztessenek. Ez természetesen nem tetszett Arahariusnak: „*Araharius hevesen tiltakozott ez ellen, mondván, hogy az általa szerzett békét ki kell terjeszteni Usaferre is, aki alá van neki rendelve, és megszokta, hogy az ő parancsainak engedelmeskedjen. Ezt a kérdést megtárgyalták és úgy döntöttek, hogy a sarmatákat, akik mindig római fennhatóság alatt álltak, föl kell szabadítani az idegen uralom alól.*”³⁵

Mi is történt pontosan? A császár úgy döntött, hogy Usafert kiveszi Araharius fennhatósága alól, és ugyanolyan szerződést köt vele, mint a többi szarmatával. Ammianusnak az a megjegyzése, mely szerint a szarmaták „*mindig római fennhatóság alatt álltak,*” összefüggést mutat Rumo, Zinafer és Fragiledus esetével, akiknek „*a jövőben vonakodás nélkül*” kellett teljesíteniük a rómaiak parancsait. Ilyen felfogásban pedig a *transiugitanusok* ugyanúgy Róma szolgálatára kötelezett alattvalói lettek, mint a már sokat említett három törzsfő sáncokon belül élő népe. Miután lezárultak a törzsfőkkel folytatott egyenkénti tárgyalások, sor került a gyökeres változásokat hozó általános rendezésre. Az *argaragantest* rehabilitálták: „*A császár a sarmatákat ért méltánytalanságon megindulva összehívta őket, és az egész sereg előtt nyájas szavakkal szólt hozzájuk. Kijelentette, hogy mostantól fogva csak neki és a római hadvezéreknek tartoznak engedelmeskedni.*”³⁶ Vagyis az *argaragantest* visszahelyezték 332 előtti pozíciójába, de ezzel együtt szorosabb függésbe is kerültek Rómától. A szarmaták nem csak névleg függtek a császártól, hanem ténylegesen is, ami abban realizálódott, hogy a római hadvezéreknek kellett engedelmeskedniük. Mindez azt jelentette, hogy teljes *Sarmatia* jogilag római katonai ellenőrzés alá került. A római függésbe került szarmaták élére Constantius Zizaist iktatta be, aki nem sokára be is bizonyította hűségét.

Mikor Constantius végzett a szarmaták ügyeivel, Brigetióba vonult, ahol a kvád követeket fogadta. A kvádokat Vitrodorus herceg, Agilimundus alkirály és több törzsfő képviselte. Vagyis a kérdéses időszakban a kvád királyságban nem volt egységes

³⁵ AMM. MARC. XVII. /12.

³⁶ AMM. MARC. XVII. /12.

központi hatalom. A tárgyalások lezárása után újabb nagy feladat várt a császárra, a *limigantes* ugyanis – ahogy előre látható volt – nem nyugodott bele az *argaragantes* restaurációjába. A császár tehát délre vonult azokra a déli Duna–Tisza-közi és Temesközi vidékekre, ahova 334/335-ben telepítették le a *limigantest* két csoportban. Sorsukról Constantius már korábban döntött: büntetésül a 356–357-es támadásokért a sáncokon kívülre kívánta őket telepíteni. A kérdés csak az volt, hogy a *limigantes* hajlandó-e teljesíteni a parancsokat vagy ellenáll. Miután a rómaiak megérkeztek az *amicensesek* földjére, összehívták azok fegyvereseit, hogy Constantius megpróbálja rávenni őket a parancsteljesítésre. A rómaiak a császár, Aurelius Victor³⁷ által is nagyra becsült szónoki képességeiben bíztak, de arra az esetre is felkészültek, ha a szarmaták megtagadják az engedelmességet. Mialatt a császár beszédet intézett az összehívott szarmata harcosokhoz, a római csapatok óvatosan bekerítették azokat. Ammianus a jól megtervezett római csapdát igyekezett úgy beállítani, mintha arra a szarmaták kényszerítették volna őket kihívó viselkedésükkel: „*Dacos ábrázatukról le lehetett olvasni: azért jöttek, hogy a nekik nem tetsző követeléseket visszautasítsák. [...] Arra gondoltak, hogy közelebb érve megtámadják majd a mieinket, ezért szándékosan messzire dobták előre pajzsukat, hogy ismét felemelve őket lassanként előbbre jussanak, s ilyen módon tért nyerjenek anélkül, hogy ez a fondorlat szembe tűnővé váljék.*”³⁸ A szerző hosszas magyarázkodás során igyekszik, a később a rómaiak által elkövetett mélysárlás felelősségét az *amicensesekre* hárítani. Egyértelműen kiderül azonban, hogy a tárgyalás eredménytelensége után a rómaiak támadtak először, vagyis nem a szarmaták kezdték a vérontást: „*A nap már-már estébe hajlott, s a csökkenő fény arra intett, hogy nincs értelme a további halogatásnak. Katonáink magasba emelt zászlókkal támadásba mentek át.*”³⁹ Vagyis a támadást már előre eltervezték. A rómaiak – Ammianus minden szépítési kísérlete ellenére – előre megfontoltan törbe csalták és lemészárolták az *amicensesek* harcosait.

³⁷ NÉMETH, 42.

³⁸ AMM. MARC. XVII. /13.

³⁹ AMM. MARC. XVII. /13.

A csata után a római csapatok nyomban a Tiszán inneni *amicenses* falvakra vetették magukat, ahol kegyetlen pusztítást vittek végbe, de ez még mindig nem volt elég. Constantius parancsot adott az összes a Tiszán túli *amicenses* falu elpusztítására: „A dolgok ilyen alakulása után a császár úgy határozott, hogy valamennyiüktől el kell venni minden reményt és életkedvet. Otthonuk felperzselése és családtagjaik elhurcolása után parancsot adott, hogy a katonák gyűjtsenek össze csónakokat a túlsó parton lakók föl kutatására, akiket hadseregünk eddig nem tudott elérni.”⁴⁰

A római könnyűgyalogság a szarmata falvakból zsákmányolt csónakokkal átkelt a Tiszán és meglepetésszerű támadással felperzselte az *amicensesek* falvait. A rómaiak *amicensesek*kel szembeni brutális eljárása azt szolgálta, hogy ha tárgyalásokkal nem sikerült, fegyverrel bírják rá őket földjeik elhagyására. A háborúnak viszont még nem volt vége, hátra volt még a *picensesek* megleckéztetése. A *picensesek* a Béga és Temes folyók, valamint az Igan-mocsár vidékén laktak, olyan erdős, mocsaras vidéken, ahol a helyismerettel nem rendelkező római hadoszlopokat könnyen csapdába lehetett volna csalni. Ezt jól tudta a római hadvezetés is, ezért a *picensesek* ellen koalíciós hadműveleti tervet dolgozott ki: „Vezéreink ezért a taifaluskok és a szabad sarmaták segítségét kérték.”⁴¹

A támadás így több irányból érte a *picenseseket*, a rómaiak Moesia felől, a taifalok keletről, a Zizais által vezetett sarmaták pedig észak-északnyugatról nyomultak előre. Az *amicensesek* és a *picensesek* legyőzése a *limigantes* végleges vereségét jelentette, rákényszerültek, hogy teljesítsék a római parancsokat és elköltözzenek a császár által a sáncokon kívül kijelölt új szállásterületeikre.⁴² A római csapatok ezt követően visszatértek Pannonia Secundába, és egy Sirmiumban tartott diadalmenet után téli szállásaikra vonultak. 358–359 telét Constantius Sirmiumban töltötte, nyugalmát azonban aggasztó hírek zavarták meg. A *limigantes* otthagya a számára kijelölt területeket, és a Valeria

⁴⁰ AMM. MARC. XVII. /13.

⁴¹ AMM. MARC. XVII. /13.

⁴² MÓCSY, 1974.

előtti vidékekre vonult. A császár úgy döntött, hogy az ügy nem tűrhet halasztást, ezért a sereggel együtt még a tavasz beállta előtt útnak indult Valeriába. A téli menetelés és a hidegben a szabad ég alatt való táborozás igencsak megviselte a római katonákat. Constantius még megérkezése előtt követeket küldött a *limigantes*hez, hogy tudják meg, miért hagyták ott a számukra kijelölt földet. A követek visszatérésük után jelentették, hogy a *limigantes* a birodalom határain belül akart letelepülni, emiatt szeretnének a császárral személyesen tárgyalni. Constantius úgy vélte, hogy már eléggé megleckéztette a *limigantest*, és azzal ha letelepítené őket valahol a birodalomban, nemcsak pacifikálná a térséget, hanem növelné Róma katonai erejét is. A tárgyalások színteréül Aquincumot jelölték ki, ahol a folyó mentén egy nagy sáncot építettek, melyre a császár dízsátrát és trónusát állították, hogy ott fogadja a *limigantes* hódolatát. A sánc előtt a pajzsos gárda foglalt állást, a Dunán pedig Innocentius vezetésével a római flottilla cirkált. Mikor minden készen állt, népes *limigantes* követség kelt át a folyón és a császár színe elé járult, ám korántsem olyan békés szándékkal, mint amilyenre a rómaiak számítottak. Constantius épphogy belekezdett a beszédjébe, amikor egy megadott jelre a szarmaták harci kiáltásban törtek ki és a császár felé rohantak. A támadás nagyon meglepte a rómaiakat, a pajzsos testőröket el is sodorta a támadók rohama, a testőrgárda parancsnoka, Cella is elesett. Magát a császárt is alig sikerült megmenteni a dühödt ellenségtől, akik bosszút akartak állni az előző évben a rómaiak által elkövetett mészárlásért. A császári trónust is megszerezték a támadók, és egy ideig eredményesen támadták a megzavarodott római egységeket. A dunai flottilla azonban megakadályozta, hogy a bal parton lévő ellenséges harcosok átkeljenek a folyón, és így a jobb parton a római túlerő lassan fölülkerekedett és legyőzte a támadókat. Így 359 kora tavaszán nem várt fordulattal, de véglegesen megoldódott a *limigantes* probléma. A 358 nyarán létrehozott rendszer kiteljesedhetett, az Alföldön a sáncokon belül csak olyan szarmata elemek maradtak, amelyek a római tiszteknek tartoztak engedelmességni.

A 335 és 359 között lezajlott változások nem múltak el nyom nélkül. A Körös–Maros közére beköltözött germán csoportok

kérdése még megoldásra várt. Ezt egy új sáncvonal jelentette, amelyet a Köröstől északra építettek ki, és dél felé, vagyis a germánok lakta vidék felé nézett. Ez a sánc képezte Zizais országának és a Csörsz-árkon belülrre települt germánok közötti határt. A körösi sáncoktól északkeletre Túrkevétől 4,5 kilométerre 1978-ban egy légi fotó segítségével sikerült egy római táborat azonosítani.⁴³ A tábor pontos régészeti datálása feltárás hiányában még nem történt meg, de a felszínen begyűjtött kerámiák alapján a 4. századra keltezhető. Földrajzi elhelyezkedése és kora miatt összefüggésbe lehet hozni a Köröstől északra húzódó sánccal, és ha elfogadjuk Soproni véleményét a sánc korával kapcsolatban, akkor a táborat valamikor 359 és 374 között létesíthették.⁴⁴

Meg kell említenünk egy másik jelenséget is, ami összefüggésbe hozható a rómaiak alföldi katonai jelenlétével, ez pedig a római éremforgalom megtöbbszöröződése 284–375 között. 294 és 305 között a Duna–Tisza-közének északi részén megjelent a római pénzek forgalma, 305–361-ig pedig rendkívül magas szintet ért el.⁴⁵ Az éremleletek a kérdéses időszakból a sáncok mentén, valamint a Lugio – Szeged útvonalon kerültek elő nagy számban. 361-ben egy kisebb visszaesés következett be, de 375-ig a korábbi időszakokhoz viszonyítva még mindig nagyon magas volt a római pénzek forgalma szarmata földön. 361-ben meghalt Constantius, akinek a politikájában központi szerepet játszott a szarmata kérdés, és talán pont ez magyarázza az éremforgalom visszaesését is. Julianus Apostata (361–363) és Iovianus (363–364) után Valentinianus (364–375) került hatalomra: „*Valentinianus ugyanis uralkodásának kezdetétől fogva dicséretesen, de túlzott buzgalommal iparkodott a határokat megerősíteni.*”⁴⁶ Amint azt Ammianus írja, az új császár programjának a középpontjában a határok megerősítése állt. Ennek érdekében a birodalom határain sok helyen felújítási munkálatokat folytattak a régi erődökön, és rengeteg helyen újakat is emeltek. A szerző azonban hozzátéveszi, hogy ez a nagy buzgalom bizony néha túlzott volt, túlkapasokat is eredményezett: „*Itt-ott, a folyó túlsó*

⁴³ ERDÉLYI, 1981. 33.

⁴⁴ SOPRONI, 1969. 43–53.

⁴⁵ FÜLÖP, 1976.

⁴⁶ AMM. MARC. XXIX. /6.

*partján is emelt építményeket, megcsonkítva a barbárok határvidékeit.”*⁴⁷

Valentinianus tehát ott, ahol ezt szükségesnek ítélte, az első védelmi vonalakat igyekezett áttolni barbár területekre, ezzel növelve a védelem erősségét.⁴⁸ A gondot csak az jelentette, hogy ebbe a barbárok, akiknek a földjét ki akarták sajátítani, nem mindig egyeztek bele. Ilyen eset történt 369-ben, amikor: „*elhatározta, hogy a Rajnán túl, a barbárok területén lévő Prius-hegyen sebtében egy erődöt épített.*”⁴⁹ Az erőd végül soha nem készült el, az alemannok nem járultak hozzá a felépítéséhez, így amikor a rómaiak nekifogtak az alapok kiásásához, megtámadták és lemeszárolták az építőket. Valentinianus viszont nem sokat tanult a dologból: a 370-es évek elején tervbe vette a Csörsz-árokrendszer előretolását. Ekkor kezdték meg a külső sáncvonal kiépítését, ami azt jelentette, hogy a régi belső vonalat 10, helyenként 20 kilométerrel északabbra tolták.⁵⁰ Azt, hogy erre Valentinianus uralkodása alatt került sor, bizonyítják azok a külső sánchoz kapcsolható régészeti objektumok, melyek építését kétségtelenül Valentinianus idejére kell tenni. Az egyik ilyen objektumot Soproni tárta fel 1967–1968-ban Hatvan – Gombospusztán.⁵¹ Az általa kiásott késő római kiserőd egy őrtoronyból, egy kaszárnyaépületből és az egésztest körülvevő *vallumból* állt. A torony az azt körülvevő kerítéssel együtt 14,87x15,70 méter alapterületű volt, tőle 58 méterrel észak-nyugatra állt a 22,30 méter hosszú és 9 méter széles barakk. Utóbbi szolgált a nem túl nagy létszámú őrség szálláshelyeül. A kiserőd földrajzilag a külső sáncok vonalába illeszkedett, és a Zagyva egyik átkelőhelyét ellenőrizte. Korát illetően a bélyeges téglák feliratai alapján (AP VALENTINI, FIG SAB) Valentinianus-kori építést lehet megállapítani. A kiserőd területéről a bélyeges téglák kivételével csak nagyon gyér

⁴⁷ AMM. MARC. XXVII. /2.

⁴⁸ WINKLER, 1999. 141–154.

⁴⁹ AMM. MARC. XXVIII./2.

⁵⁰ MRÁV, 1999. „*Valentinianus [...] in ipsis Qadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit.*” (AMM. MARC. XXIX.6.2.) I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus-szöveghely tükrében. 1999.

⁵¹ SOPRONI, 1970.

leletanyag került elő, ami arra utal, hogy az építmény nem volt sokáig használatban. A másik objektum, ami a belső sáncoktól északra található, egy jóval nagyobb kiterjedésű késő római erőd (kb. 300–450 méter). Ezt is Soproni azonosította Göd Bócsa-Újtelep határában,⁵² de nem tárta fel. Az erőd pontos kiterjedéséről és koráról Mráv Zsolt most folyó ásatásai fognak majd újabb információkkal szolgálni. Egyelőre a Soproni által, a felszínen begyűjtött tegula-töredékek és bélyeges téglák alapján tudjuk meghatározni az erőd korát. Egy tegulán annak a Frigeridusnak a neve olvasható, aki Valentinianus idején töltötte be a duxi tisztséget Valeriában. Ezek szerint a kérdéses erőd egykorú a hatvan-gombospusztai kiserőddel, és a sáncok előretolásával egy időben létesült. A külső sáncvonal azonban, amint arra Balás és Mráv is rámutatott, nem befejezett.⁵³ Ennek oka hasonló a 369-es a Rajnán túli építkezési kísérlet kudarcához. A rómaiak ugyanis ebben az esetben is „elfelejtettek” engedélyt kérni a föld tulajdonosától a védelmi vonalak előre tolásához. Ammianus erről így ír: „A quadusok földjét az Ister folyón túl már római tulajdonnak tekintette, és megerősített táborokat építtetett.”⁵⁴ De miért is tekinthette a kérdéses területeket a császár római tulajdonnak? A belső és külső sáncok közé eső területen *transiugi-tanusok* laktak, akik 373-ban, amikor a kérdéses szöveg hely vonatkozik, a kvád királyság fennhatósága alatt éltek. Valentinianus azonban a 358-as szerződés alapján gondolhatta, hogy joga van *transiugitanusok* földjén építkezni: „Ezt a kérdést is megtárgyalták, és úgy döntöttek, hogy a sarmatákat, akik mindig római fennhatóság alatt álltak, föl kell szabadítani az idegen uralom alól.”⁵⁵

Emlékezzünk vissza, ez azt jelentette, hogy Usafer kikerült Araharius kvád előkelő uralma alól, és a későbbiekben a rómaiaknak kellett engedelmeskednie. Ez a szerződés azonban soha nem realizálódott, a rómaiak nem vonultak be a *transiugitanusok* területeire, és azok továbbra is kvád uralom alatt maradtak. A 370-es években így a *transiugitanusok* Gabilius kvád király alattvalói

⁵² SOPRONI, 1970.

⁵³ Balás, 1961.; MRÁV, 1999.

⁵⁴ AMM. MARC. XXIX. /6.

⁵⁵ AMM. MARC. XVII. /12.

voltak, ami azt jelentette, hogy a rómaiaknak tőle kellett volna engedélyt kérniük ahhoz, hogy a sáncokat *transiugitanusok* területeire tolhassák. A rómaiak tehát a föld tulajdonosának engedélye nélkül kezdték el a munkát, valamint elűzni az említett területen élő lakosságot. A munkálatokat irányító Aequitius tisztában volt azzal, hogy a rómaiak igénye az említett térségre elég gyenge lábakon áll, ezért – amikor a kvádok hivatalosan is tiltakoztak – tárgyalásokat kezdett velük, melyek idejére az építkezéseket is leállította.

A munkálatok felfüggesztése nemtetszést váltott ki Valentinianusból. Ezt Maximinus prefectus ki is használta, hogy fiának jó pozíciót szerezzen. Maximinus fiát Marcellianust javasolta Aequitius helyére, mondván, hogy ő majd késedelem nélkül befejezi az építkezést. Valentinianus végül kinevezte Marcellianust, aki nagy hévvel vágott bele feladata teljesítésébe. Azonnal újraindította az építkezést. Gabinius persze tiltakozott Marcellianusnál, aki egy vacsorára hívta meg a kvád királyt, hogy ott tárgyaljanak. Nem tudjuk pontosan, mi történt a vacsora alkalmával, de az biztos, hogy az álláspontok nem közeledtek, hiszen a vacsora végén Gabiniust megölték. A gyilkosság hatalmas felháborodást keltett a kvádok és a szarmaták körében, és az ellenlépés sem maradt el. Kvád és szarmata csapatok törtek a római területekre 374 nyarán, ahol a lakosság éppen az aratással volt elfoglalva. A betörés váratlanul érte a rómaiakat, az aratásra váró gabona jó része elpusztult és Constantius lánya is majdnem a barbárok fogságába esett. A barbárok pusztításai sokkolták a rómaiakat: „Ezután a rabláshoz, és fosztogatáshoz kiválóan értő *quadusok* meg szarmaták szövetkeztek és egyre messzebbre kalandoztak. Férfiakat, nőket egyaránt elhajtották zsákmányul, s ujjongva nézték a fölperzselt majorok üszkös maradványait, valamint a mit sem sejtő, lekaszabolt lakosok szenvedéseit, akiket könnyörtelenül legyilkoltak.”⁵⁶

A barbár támadás már Sirmiumot veszélyeztette, ahol a katonai dolgokban kevésbé járatos *Probus prefectus praetorio* gyors szükségintézkedésképp a színház építésére összegyűjtött kövekből erősítette meg a védműveket. Ezért az ellenség lemondott az

⁵⁶ AMM. MARC. XXIX. /6.

ostromról. Két légió, egy moesiai és egy pannoniai szállt szembe a szarmatákkal, de mivel nem hangolták össze hadmozdulataikat, mind a kettő vereséget szenvedett. A helyzetet végül Theodosius (később császár) stabilizálta, aki akkor Moesia katonai parancsnoka volt, több összecsapásban megverte az ellenséget.

Az eseményekből nyilvánvaló, hogy 374-ben a sáncon belüli szarmaták is fegyvert fogtak a rómaiak ellen, mivel a kvád-római konfliktus alkalmával lehetőséget láttak arra, hogy lazítsák a rómaiaktól való függésüket. A történetek mindenképpen megkövetelték a méltó választ római részről, ezért 375-ben a császár és csapatai megérkeztek Pannonia Primába. A hadsereg bevonulását Valeriába nem tette lehetővé a gabonahiány, mivel az előző év termését a betörés során elpusztították. Ezért, amíg a megfelelő készletet be nem szerezték, a római sereg Carnuntum térségében maradt. A szarmaták követsége már itt felkereste a császárt: *„Amikor arra a vidékre ért, ahová igyekezett. Elébe ment a sarmaták követsége, lábához borult, és békés szándékkal könyörögve kérte, jöjjön hozzájuk kegyesen és jóindulattal, mert meg fog róla győződni, hogy népük semmilyen gonosztettet nem követett el, és ilyenről tudomása sem volt.”*⁵⁷

A követséget azok a szarmaták küldték, akik az előző évben kitartottak a rómaiak mellett, és most szerettek volna biztosítékot kapni, hogy őket nem fogja érinteni a megtorlás. A megtorlásra azonban még várni kellett, három hónapba került, míg logisztikailag előkészítették a hadjáratot. Ezalatt a császári udvartartást a parndorfi villában szállásolták el.⁵⁸ Mikor végre minden készen állt, Valentinianus Merobaudest és Sebastianust egy gyalogos különítmény élén a kvádok földjére küldte, ő maga pedig Aquincumhoz vonult a fősereggel. Aquincumnál aztán hajóhidat építtetett, minden bizonnyal csak elterelésképp, mivel máshol kelt át a Dunán; ott ahol az ellenség *„sziklás hegyekről figyelte jövetelét.”*⁵⁹ Aquincumtól északra egyetlen olyan térség van, amely megfelel a leírtaknak: a Börzsöny. Ezt támasztja alá Paulovics István véleménye is, aki szerint a Nógrádverőcénél talált

⁵⁷ AMM. MARC. XXX. /5.

⁵⁸ PANNONIA, 222.

⁵⁹ AMM. MARC. XXX. /5.

cölöpmaradványok Valentinianus 375-ös támadása idejéből származnak, amikor is itt kelt át a folyón a seregével.⁶⁰ Ammianus leírásából világosan kirajzolódik előttünk a római hadvezetés terve. A Carnuntum közeléből elinduló főszeregből a hadjárat elején kivált egy osztag, amely a kvádok földjét nyugatról kezdte el pusztítani, és így jelentős ellenséges erőket kötött le. A sereg másik része Aquincumhoz érve látványos előkészületek közepette hidat vert a Dunán, ezzel a maradék kvád erőkkel elhitette, hogy a támadást a folyón átkelve, a sáncok felől, déli irányból fogja indítani. A kvád csapatok emiatt a kétes hovatartozású területen, vagyis a két sánc közötti régióban koncentrálnak erőiket, hiszen ők délről a sáncok belső vonala felől várták a rómaiakat. Amikor a római vezérek meggyőződtek róla, hogy tervük bevált, északra indították a sereget. A hadmozdulat titokban tartása is lehetséges volt, mivel a Szentendrei-sziget megakadályozza a vizuális kapcsolatot a folyó két partja között, vagyis ha a sziget római ellenőrzés alatt volt, ami valószínű, el lehetett titkolni a kvádok elől a római csapatok mozgását. A római sereg közvetlen a Duna partján haladt északra Cirpi felé, ahol a Soproni által feltételezett hídon kelhettek át a Szentendrei-szigetre, majd onnan Nógrádverőcénél a túlpartra.⁶¹ Így, amikor a római csapatok a Börzsöny előterében átkeltek a Dunán, a kvád sereg hátába kerültek, nem kis meglepetést okozva ezzel nekik: „*Szinte megbénultak a réműlettől, amikor a saját földjükön minden várakozás ellenére megpillantották a császári hadi jelvényeket.*”⁶²

A terv tökéletesen sikerült, a főszereg bal szárnyát a már Merobaudes és Sebastianus vezetése alatt előzőleg a kvád királyságba küldött egységek fedezték, a kvád főerők pedig kelepcébe estek a rómaiak által ellenőrzött sáncok és a császár csapatai között. Valentinianus ezután gyors győzelmet aratott, majd Savariába vonult téli szállásra. Itt érte a kvád békekövetség híre, ezért nyomban Brigetióba utazott a béketárgyalások megkezdésére. Először úgy látszott, hogy a tárgyaláson minden a szokásos forgatókönyv szerint fog történni; bűnbánó, alázatosan könyörgő

⁶⁰ PAULOVICS, 158–163.

⁶¹ SOPRONI, 1978.

⁶² AMM. MARC. XXX. /5.

barbárok szemben a kegyes császárral. Egy ideig rendjén is ment minden. Azután az egyik kvád követ a következőket mondta: „*a várépítésnek jogtalanul és alkalmatlan időben történt megkezdése feltűzvelte az egyszerű emberek szívét.*”⁶³ E szavak hallatán Valentinianus dührohámot, majd ennek következtében agyvérzést kapott. Még aznap, november 17-én meghalt. A császár halála után lekerült a napirendről a Csörsz-árok előretolásának kérdése, vagyis a külső sánctonalat sohasem fejezték be. Ez azt jelenti, hogy a hatvan – gombospusztai kiserőd is csak egy pár hónapig lehetett használatban. Az Alföldet körülvevő sáncárok-rendszer napjai is meg voltak számlálva. 376 őszén Valens a keleti gótokat *foederatí*ként betelepítette a Balkánra, ezzel a sáncok elveszítették elsődleges funkciójukat, a gótok és egyéb germán népek elleni védelmi szerepüket. Mivel a germánok a birodalom határain belülre kerültek, így könnyűszerrel megkerülhették a sáncokat. Legkorábban tehát 376-ban adhatták fel a rómaiak a sáncrendszert, de a 378. augusztus 9-én bekövetkezett hadrianapolisi csata után biztosan kiürítették.

Azt, hogy az 370-es évek második felében adták fel, régészeti leletek is bizonyítják. Öcsöddel szemben a körösi két kilométerre sáncoktól északra, valamint Hajdúnánás – Tedeipusztán, vagyis mindkét esetben a sáncokon belülről késő római éremkincs került elő.⁶⁴ Mind a két éremkincs földbekerülésének idejeként a 374–378 közötti időszak határozható meg. Ez alátámasztja, hogy a római csapatok 376 és 378 között vonultak ki innen. A sáncrendszer, kiürítése után elvesztette eredeti funkcióját, de mint természetföldrajzi tényező továbbra is meghatározó maradt azokon a vidékeken, ahol áthaladt. Egyes részeit a későbbi századokban útként, vízelvezetőként, birtokhatárként használták tovább.

Összefoglalás

Dacia provincia feladása (271) után a germán (gót, vandál, gepida) nyomás erősödött, ezért az Alföldön élő szarmaták egyre gyakrabban támadták a római tartományokat. A 280–290-es évek

⁶³ AMM. MARC. XXX. /5.

⁶⁴ SOPRONI, 1969. 43–53.

sorozatos római-szarmata háborúkkal teltek. 294-ben egy nagyobb győzelem után Diocletianus két erődöt építtetett szarmata területen, Aquin-cummal (vagy Acumincum) és Bononiával szemben, ettől kezdve *Sarmatia* fokozatosan római katonai ellenőrzés alá került. A 305 és 322 közötti békés időszakban a szarmaták pótolták veszteségeiket, majd 322-ben ismét római területeket támadtak. De Nagy Constantinus ellenakciója révén római szövetségbe kényszerültek. A rómaiak segítséget ígértek a szarmatáknak a germánok elleni küzdelemben, ezt betartva 332. április 20-án közös erővel verték meg a gótokat. 332-ben azonban polgárháború tört ki a szarmatáknál, ami 334–335-ig tartott, és melynek eredményeként a *limigantes* legyőzte az *argaragantest*. 335-ben a rómaiak tettek rendet, a *limigantest* dél-alföldi területekre telepítették. A szarmaták hadi potenciája a polgárháború miatt a mélypontra zuhant, ezért a rómaiak rákényszerültek a szarmata területek tevékeny védelmére: 335–339 között kiépítették a belső sáncvonalat. 335 után így bizonyos szarmata területek római katonai igazgatás alá kerültek, és a sáncok védelmére római csapatok tartósan állomásoztak a barbár területeken. 356-ig békés viszonyok uralkodtak, de a germán betelepülés a Maros–Körös-közébe kiváltotta a *limigantes* lázadását, amelyhez a kvádok is csatlakoztak. 357–359 között Constantius leverte a lázadást és új szövetségi rendszert hozott létre, restaurálta az *argara-gantes* hatalmát. Innentől kezdve *Sarmatia* római katonai megszállás és igazgatás alá került. A római uralom nemcsak a sáncok mentén realizálódott, hiszen a teljes lakosságot a római katonai parancsnokok igazgatták.

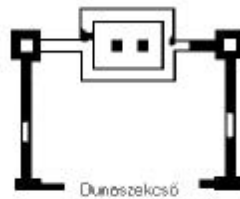
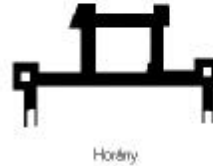
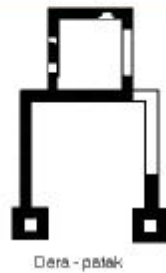
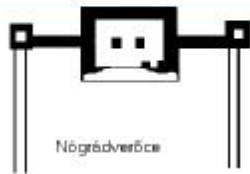
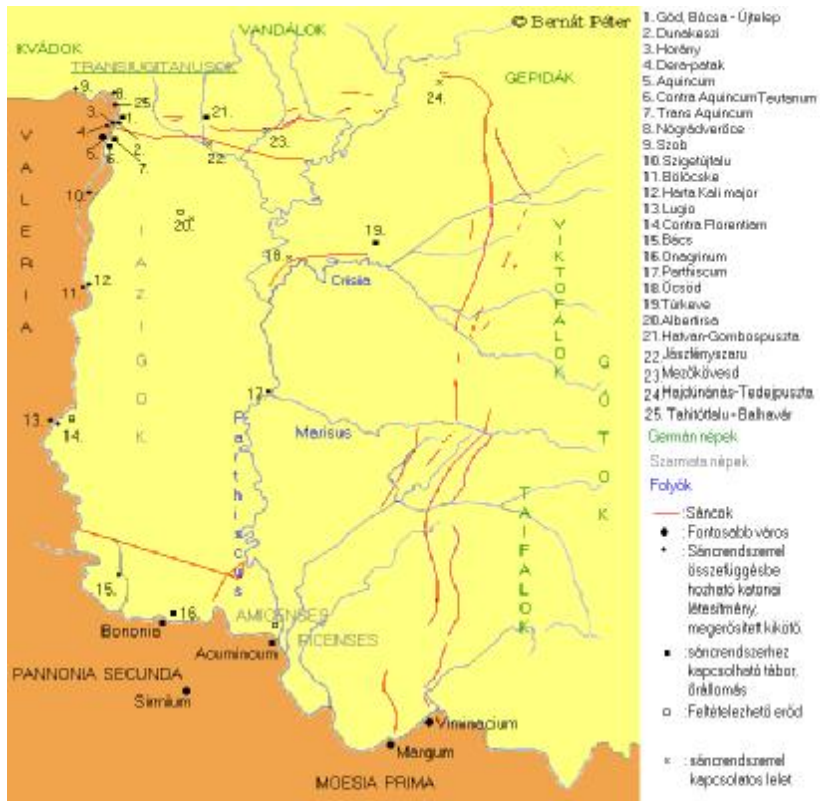
373-ban Valentinianus önkényesen erődítési munkálatokat folytatott a *transiugitanusok* földjén, ami kvád uralom alatt állt. 374-ben, Gabinius kvád király megölése után, óriási barbár pusztítás érte Valeriat és Pannonia Secundát. Valentinianus 375-ös hadjárata még visszaállította a rendet, de a rómaiak 376–378 között már feladni kényszerültek a sáncrendszert.

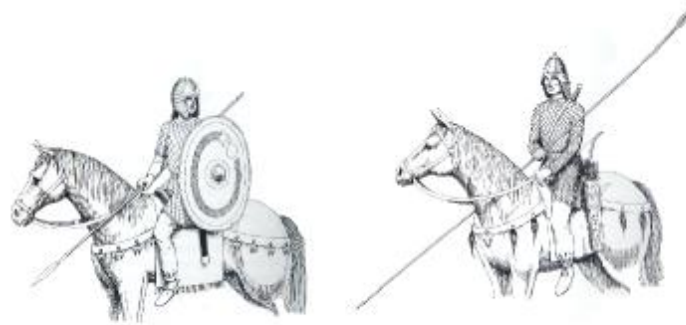
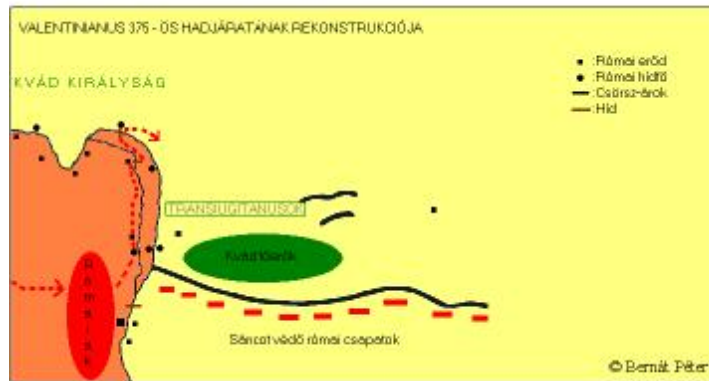
RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI**
1941 ALFÖLDI András: Diocletianus pannoniai tarózkodása 294. In: *Archeológiai Értesítő* 60 (1941)
- AMM. MARC.**
1993 AMMIANUS MARCELLINUS: *Róma története*. Ford: Szepesy Gyula. Budapest, Európa, 1993.
- BALÁS**
1961 BALÁS Vilmos: Alföldi hosszanti sáncok. In: *Régészeti Füzetek* II./9. (1961)
- DERCSÉNYI**
1958 *Pest megye műemlékei*. Szerk: DERCSÉNYI Dezső. Budapest, 1958.
- ERDÉLYI**
1981 ERDÉLYI Balázs: Római katonai tábor a Tiszántúlon? In: *Geodézia és Kartográfia* 33 (1981) 131–133.
- FÜLÖP**
1976 Fülöp Gyula: Újabb tanulmányok a római érmék származatakorai forgalmáról a mai Magyar Alföldön. In: *Archeológiai Értesítő* 103 (1976) 253–268.
- GARAM – PATAY – SOPRONI**
1983 GARAM Éva – PATAY Pál – SOPRONI Sándor: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. In: *Régészeti Füzetek* II./29 (1983)
- GRANT**
1996 GRANT Michael: *Róma császárai*. Ford: Borhy László. Budapest, Corvina, 1996.
- HÍDVÉGI**
1990 HÍDVÉGI Lajos: *Pusztabokrok II*. Albertirsa Barátainak Köre. Albertirsa, 1990.
- KUZSINSZKY**
1920 KUZSINSZKY Balázs: A római határvédelem és a balhavári erőd. In: *A Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1 (1920) 19–29.
- LÓRINCZ**

- 1973** LŐRINCZ Barnabás: Barbaricum épületek béyegestéglái. In: *Archeológiai Értesítő* (100) 1973 59–65.
- MACDOWAL – EMBLETON**
- 1994** MACDOWAL, Simon – EMBLETON, Gerry: *Late Roman Infantryman 236–565 AD*. Oxford, 1994. (*Osprey Military. Warrior Series* 9)
- MÓCSY**
- 1958** MÓCSY András: Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam. In: *Folia Archeologica* 10 (1958) 89–104.
- 1974** MÓCSY András: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest, Akadémiai, 1974.
- 1990** Mócsy András – Fitz Jenő: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- MRÁV**
- 1999** MRÁV Zsolt: I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus – szöveg hely tükrében. In: *Pannoniai kutatások* 1999 77–111.
- NÉMETH**
- 1998** *Ércnél maradandóbb...* Szerk: NÉMETH György. Corvina. Bp. 1998.
- 2001** *Római Történelmi Kézikönyv*. Szerk: NÉMETH György. Budapest, Korona, 2001.
- SEECK**
- 1876** *Notitia dignitatum occedunt notitia urbis Constantinopolitana et laterculi Provinciarum*. Szerk: O. SEECK, Berlin, Berolini, 1876
- PAULOVICS**
- 1934** PAULOVICS István: A nógrádverőcei római erőd feltárása. In: *Archeológiai Értesítő* 61 (1934) 158–163.
- SOPRONI**
- 1969** SOPRONI Sándor: Limes Sarmatiae. In: *Archeológiai Értesítő* 96 (1969)
- 1970** SOPRONI Sándor: Késő római őrállomás Hatvan-Gombospusztán. In: *Dolgozatok Heves megye múltjából* 1970. 17–29.

- 1978** SOPRONI Sándor: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert.* Budapest, 1978.
- TÉGLÁS**
1904 TÉGLÁS Gábor: *Az alföldi sáncok Maros-Duna-közi csoportjának helyrajza és technikai szerkezete.* Budapest, Akadémiai, 1904.
- TÓTH**
1979 TÓTH Endre: Pilismarót-szobi-rév, római erődítmény. In: *Dunai Régészeti Közlemények* 1979. 77–82.
- 1980** TÓTH Endre: *Vitás kérdések Pannonia 4. századi történetébe* 1. Contra Acinco et Bononia. In: *Antik Tanulmányok* 27 (1980) 131–137.
- VÁRADY**
1961 VÁRADY László: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik.* Budapest, Akadémiai, 1961.
- VISY**
2000 VISY Zsolt: *A ripa Panonika Magyarországon.* Budapest, Akadémiai, 2000.
- WARRY**
1996 WARRY Jhon: *A klasszikus világ hadművészete.* Ford: Dezső Tamás. Budapest, Gemini, 1996.
- WINKLER**
1999 WINKLER Gusztáv: *A hadviselés művészete a kezdetektől a magyar Államalapításig.* Budapest, Tinta, 1999.

IV. századi római lovas

Scermata lovas

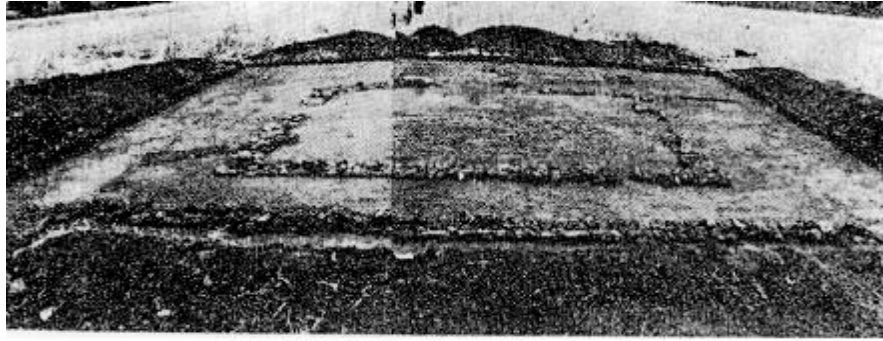
Irsai kő

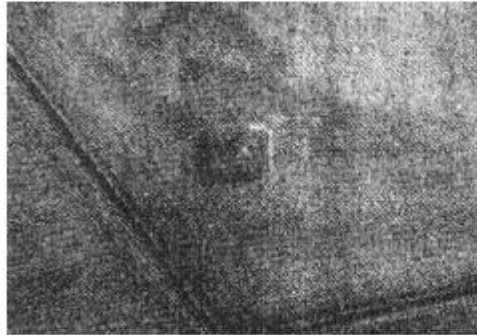
Auxiliaris római gyalogság a IV. századból. Balra nehéz, jobbra könnyű fegyverzetben.

Római legionarius a IV. századból. A pajzsára festett jel alapján az VI. Herculia legio katonája, ezt a legiot Diocletianus hozta létre Pannonia Secunda védelmére az V. Ioviával egy időben.

Hévíz - Gombospusztai őrtorony 1968 - es feltárása

Türkevei térből 1970 - ben készített felvétele

Római győzelem Gaius Iulius Aemilius Augustus diadalívén